

Férfias játékok

Szvetlana Alekszijejics: *Fiúk cinkkoporsóban*.
(Fordította: Enyedy György, M. Nagy Miklós)
Budapest, Európa Könyvkiadó, 2017.

Írásom apropója Szvetlana Alekszijejics, Nobel-díjas író 2017-ben újra kiadott könyve, a *Fiúk cinkkoporsóban* c. dokumentumregény, amely először 1999-ben jelent meg magyarul az Európa Kiadónál, Enyedy György fordításában. A kötetet nemcsak az új kiadás okán érdemes elővenni és újraolvasni; hasznos tanulságokkal szolgál arra nézve, hogyan látjuk ma, a XX. század és benne a Szovjetunió történetét – nem elsősorban orosz, hanem, ahogy meg szeretném mutatni, *mainstream* nyugati szempontból. Röviden reflektálok néhány problémára, majd szembesítem a kötetet Heinrich Böll *Az angyal hallgatott* c. kisregényével; pontosabban bemutatom, hogy folyhat-e párbeszéd a két regény között.

A *Fiúk cinkkoporsóban* szerzői szándéka egyértelmű: megrázó leszámolás a Szovjetunió „Vietnámként” ismertté vált afgán háború honvédő mítoszával, és egyben a szovjet állam nagyhatalmi törekvéseivel és magával a létével is. A kötet természetesen ítélkezik, és az erkölcsi ítélet egyértelmű: ilyen gonosz birodalomnak nem is szabadna léteznie; a halott katonák természetesen nem hősök voltak, hanem áldozatok, szerencsétlen, félrevezetett, vagy inkább háborúra kényszerített fiatal férfiak, akiknek esélye sem volt felnőtté válni, vagy – a túlélők esetében – a későbbi normális élet lehetőségét is elvesztették tőlük, egyszerűen: feláldozott bábozók voltak egy pusztulásra ítélt „Mordor” és annak politikai elitje, a szovjet nómenklátúra ördögi játszmájában. Alekszijejics túlélőket és szovjet édesanyákat szólaltat meg, hogy érzékeltesse azt a rengeteg borzalmat, amit a véres és értelmetlen háború zúdított a szerencsétlen fiatalemberekre, akiket, ha egyáltalán hittek valaha is a hősi mítoszban, nagyon hamar kiábrándított a „kegyes” halál, vagy a sokkal szörnyűbb sors, ami a háborús

sebesülteknek és rokkantaknak „adatott”: a könyv egyik legmegrázóbb jelenete, amikor lábatlan fiatal férfiak üdülnek egy tengerparton.

Alekszijevicset nem foglalkoztatja a háború politikatörténete; az azonban igen, hogy mennyiben ásta alá a Szovjetunió egyébként is megingott legitimitását ez a szörnyű és a végeredményt tekintve valóban értelmetlen és megmagyarázhatatlan háború. A szerző a borzalmak (hangsúlyozottan a szovjet borzalmak, hiszen arról nagyon keveset vagy éppen semmit nem tudunk meg, hogy mit éreztek az afgán szembenállók vagy éppen egyszerű falusi emberek a kibontakozó háború során) kimerítő dokumentálásával egyértelmű erkölcsi ítéletet mond az elkorhadt és velejéig gonosz birodalom felett, amire egyébként az előszóban is reflektál. Az édesanyák és sokszor a túlélők sem képesek elfogadni, hogy a „hazáért” hozott áldozatuk a legjobb esetben felesleges, a legrosszabb esetben pedig maga is gonosz tett volt, hiszen értelmetlen, sőt, bűnös célokért adták életüket és egészségüket a szerencsétlen, félrevezetett katonák.

Miközben természetesen eszem ágában sincs mentegetni a Szovjetunió szörnyűséges afgán háborúját, érdemes azért rámutatni a nyugati kettős mérce alkalmazására – ezúttal is. Miközben az Egyesült Államok vietnámi háborújában 50 ezerre tehető az amerikai áldozatok száma, a vietnámi emberveszteség milliós nagyságrendű volt, ami szépen mutatja a gyarmati felszabadító háborúk szörnyű aránytalanságát és az egyenlőtlen küzdelmet. Jegyezzük meg: az elesett amerikai katonák is az amerikai értékeket és a hazát védtek – igaz, sok ezer kilométer távolságra ettől a hazától, egy olyan országban, amelynek sem a kultúráját, sem a gyarmati múlt viszszaállításait, sem pedig az általa vallott, vagy közvetített értékeket nem értették (nagyszerűen ábrázolja ezt Graham Greene klasszikusa, *A csendes amerikai*). A tények kedvéért: 14 ezer szovjet áldozat volt, és a szovjetek annyiban komolyan vették saját ideológiájukat, hogy nem gyarmati háborút vívtak, hanem a „szocialista internacionalizmus” nevében kapcsolódtak be egy megnyerhetetlen háborúba – ezt egyébként Alekszijevis is megrázóan dokumentálja, hiszen nagyon sok esetben az édesanyák sem tudtak belenyugodni fiuk értelmetlen halálába, hanem igazolást kerestek a haza védelmében, a szocializmus győzelmében stb.

Miközben a Szovjetunió elbukott – igaz, Afganisztán csak egy szög volt a birodalom koporsójában –, az Egyesült Államok sikeresen „átvészelte” a vietnámi háborút, és a szovjet összeomlás után vitathatatlan ura lett az egykor kétpólusú világnak. Ennek következményeit

most nem tárgyalom – de utalásszerűen azért megemlíthető, hogy az elmúlt évek szörnyű háborúi (mint például az iraki intervenció) éppen nem arról tanúskodnak, hogy a túlélő nagyhatalmak olyan sokat tanultak volna a múlt bűneiből, vagy Alekszije vicshoz hasonlóan, levonták volna az erkölcsi tanulságot... De talán általában is igaz, hogy a szerző nagyon is készségesen vonja meg ezt a tanulságot akkor, amikor a Szovjetunióról van szó, miközben jótékonyan a homályban maradnak a nyugati nagyhatalmak ennél sokkal borzalmasabb és napjainkra is jellemző „akciói”, ahol milliók életéről döntenek (persze, ezek általában a „lenézett” kultúrák és perifériák, vagyis jellemzően a Globális Dél országai). Ha már moralizálunk, osszunk igazságot egyenlően – de éppen ez az, ami kimarad Alekszije vicss dokumentumregényéből, amely így megmarad az újságírás színvonalán, és döntően *nem* lesz irodalom – hiába díjazták irodalmi Nobel-díjjal.

Az irodalmi Nobel-díj – sajnos – egyre inkább politikai kérdés, ami különösen erősen megmutatkozik a szovjet-orosz szerzők díjazásánál – érdekes módon általában azokat díjazták, irodalmi értéküktől függetlenül, akik anti-szovjet íróknak is eladhatók, vagy pedig egyenesen erre építik imázsukat. Szubjektív véleményem, hogy Vagram Salamov a *Kolimai történetek*ben irodalmilag lényegesen nagyobbat alkotott, mint Szolzsenyicin, s máig hitelesebb és megrázóbb képet fest a legkegyetlenebb szovjet munkatáborról, mint nála jóval ismertebb és elismertebb sorstársa. Salamov munkája Primo Leviéhez mérhető, ám ma egyiküket sem ismerik olyan sokan, mint a kortárs Nobel-díjasokat, akikre egyébként lehet, hogy száz év múlva legfeljebb csak egy lábjegyzetben emlékszik majd az irodalom.

Miközben Alekszije vicss munkája mint irodalmi mű elbukik, mert egyoldalúan moralizál, és nem mellékesen kiszolgál kortárs nyugati hatalmi érdekeket, vegyünk elő egy klasszikust, ami valóban örök irodalom. Itt azért megint ne hagyjuk ki Alekszije vicset, akkor sem, ha vitatkozom vele. A bevezetőjében említett, másik könyvének a címe: *A háborúnak nincs női arca*. A cím frappáns, és mindenképpen további gondolkodásra késztet a háború természetéről. Noha magam sem tudtam ellenállni a kísértésnek, hogy egy erre rímelő címet válasszak, gender-szempontról valószínűleg közelebb járunk az igazsághoz, ha a férfiakat és a nőket egyszerre tanulmányozzuk – a háborúban is. Hiszen még a modern hadviselés előtt sem volt háború markotányosnők nélkül (lásd: *Kurácsi mama és gyermekei*), annak meg igazán könyvtárnyi szakirodalma van, hogyan alakulnak át a nemi szerepek a háborúban, vagyis pontosabban: hogyan *brutalizálja* a háború a benne

résztvevő férfiakat és a nőket egyaránt (még akkor is, ha az utóbbiak többnyire elszenvedői a megnövekedett férfi agresszióknak).

Ennél sokkal súlyosabbak a barbarizálódás következményei, mindkét nem számára, amellyel Alekszijevice könyve is kimerítően foglalkozik. Talán az egyik első reflexió a modern háborúra az *Elfújta a szél*, amely Ashley Wilkeson keresztül már szembesíti az olvasót a háború utáni apokaliptikus világgal, amihez képest maga a háború szinte nosztalgikus emlék marad. A téma központi szerepet kap Heinrich Böll életrajzi ihletettséggű kisregényében, *Az angyal hallgatott* c. kötetben, amelynek főhőse, Hans a második világháború után tér vissza tönkrebombázott városába (véltétőn Kölnbe), és próbál meg szembenézni nemcsak a romok által jelképezett fizikai pusztulással, hanem a háború lélekromboló hatásával is. Itt már szóba sem kerül a „haza védelmének” erkölcsi igazolása, hiszen Böll számára evidencia, hogy Németország bűnös háborút vívott, és értelmetlen volt nemcsak a totális háború (amelynek a legsötétebb fejezete a holokauszt, illetve a szovjet hadifoglyok tömegeinek kíméletlen és tervszerű legyilkolása), hanem a totális pusztítás is, amely nem kímélte sem a német városokat, sem pedig a német embereket – férfiakat, nőket és gyerekeket egyaránt. Böll számos regényében keresi a választ arra, hogyan volt ez lehetséges, és hogyan nézhetnek szembe a németek az elkövetett történelmi bűnökkel. Az *angyal hallgatott* c. kisregényben is van ítéletkezés a kapzsi polgár felett, aki nemcsak a náci pártot szolgálta ki elvtelenül, hanem arra is szakított időt, hogy a porig rombolt városban magához vegye „megőrzésre” a lebombázott templom egyik értékes angyalszobrát, és aki nem mellékesen a katolikus egyházban is fontos pozíciót tölt be. Böll nem a vallás, hanem a kapzsi egyház felett ítélezik – és általában a militarizmus és a nacionalizmus felett, ami szélsőséges formában idáig juttatta Németországot. Hans a lelövéstől megmenekül ugyan, lelkiileg azonban teljesen elidegenedve, kiégve és minden kapcsolatra képtelenül vándorol céltalanul a romok között – hiszen nemcsak az emberekkel, hanem saját múltjával és önmagával is elvesztette minden kapcsolatát. (Ezt fejezi ki a névváltoztatás, hiszen életét az menti meg, hogy egy másik embert lőnek agyon helyette.) Hansot végül egy szintén hasonlóan kiégett nő menti meg, aki nemcsak fizikai keretet ad létezésének (egyáltalán, biztosítja a férfi pusztta túlélését), hanem végül újra képessé teszi a munkára, az életre, és általában *mindkettőjük* számára megjelenik egy új remény – ami akkor is így van, ha tudjuk, hogy az emberek lényegében nem változtak (sokat), és az angyalszobor tolvaja véltétően fontos pozíciót tölt majd be az új rendszerben is.

Böll kisregénye azért zseniális, mert itt – noha végig Hans alakja áll a középpontban – a férfi és a nő egyszerre jelenik meg a háborúban – vagy inkább a háború után. Ebben az értelemben a háborúnak *van* női arca – és a két, kiégett és reményvesztett ember egymásra találása egyúttal az újrakezdés lehetőségét is előrevetíti. Alekszijejecs könyvében nincs ilyen katarzis – hacsak azt nem tekintjük annak, hogy a gonosz szovjet birodalom egyszer és mindenkorra összeomlott. Az már más lapra tartozik, hogy az államszocializmus összeomlása olyan szenvedést zúdított a régióra, amit azóta sem sikerült minden részletében dokumentálni – sőt, valójában meglepően kevés az irodalmi reflexió arra, hogy mi is történt Kelet-Európában az „újkapitalizmus” égisze alatt.

Az írásnak van egy keserű aktualitása is. Miközben gender-vonalon kétségtelenül vannak fontos emancipációs törekvések és eredmények, az egész világban re-militarizálódás zajlik, s ebben az olyan kelet-európai országok, mint Ukrajna különösen szomorú példával járnak elől. Közhelynek számít, hogy a liberális világ és a liberális értékek – PC, tolerancia, nyitottság, befogadás stb. – mindenhol válságba kerültek, a liberális demokráciával együtt. Noha a történelem általában nem ismétli önmagát, annyit nagyobb kockázat nélkül megállapíthatunk, hogy a modern háborúban eléggé apokaliptikus (lesz) a világ. Talán érdemes elővenni Böll művét – „túlélő” kézikönyv helyett.